

วิจารณ์หนังสือ : Book Review

“การสร้างสรรค์ปัญญา เพื่ออนาคตของมนุษยชาติ”*

ผู้เขียน : พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต)

ปีที่พิมพ์ : 2539

จำนวนหน้า : 76

สำนักพิมพ์ : อักษรสยามการพิมพ์

ISBN 974-8027-41-4

พระครูสุตวรธรรมพินิจ (ประวิทย์ ปิยธมฺโม), พระมหามิตร ฐิตปญฺโญ

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตขอนแก่น

Phrakhru Sutaworradhamphinit (Prawit Piyadhammo), Phramaha Mit Thitapanyo

Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Khonkaen Campus, Thailand

E-mail: phrakhrusutaworradhamphinit@gmail.com

บทคัดย่อ

หนังสือเรื่องการสร้างสรรค์ปัญญา เพื่อการพัฒนาอนาคตของมนุษยชาติ แต่งโดย พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต) ในรูปแบบปาฐกถาซึ่งท่านได้แสดงในการเปิดมูลนิธิสดศรี-สฤษดิ์วงศ์ ณ โรงแรมรีเจนต์ กรุงเทพฯ เมื่อ 19 มีนาคม 2538 เนื้อหาโดยย่อกล่าวถึงการพัฒนาปัญญาของมนุษย์เพื่อให้รู้ความจริงและอยู่อย่างเท่าทัน ทำชีวิตมีประสิทธิภาพและสมบูรณ์ พร้อมทั้งนำเสนอหลักในการสร้างสรรค์ปัญญา วิธีการที่จะทำให้รู้จักคิด มีสติ เพื่อให้รู้เท่าทันปัจจัย เหตุการณ์ต่างๆ ที่มากระทบ เพื่อให้ใช้ชีวิตอย่างมีความสุข ทำชีวิตให้มีประสิทธิภาพและเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์โดยแท้จริง เนื้อหาของหนังสือเล่มนี้ เรียบเรียงเป็นประเภทร้อยแก้ว มีถ้อยคำที่มีความเหมาะสมสอดคล้องกันทั้งเล่ม ด้วยเหตุนี้ผู้ศึกษาจึงนำหนังสือเล่มนี้มาวิเคราะห์วิจารณ์ เพื่อเป็นการเชิดชูเกียรติผลงานของผู้เขียน และเพื่อเป็นการจรรโลงรักษาสืบทอดอายุของพระพุทธศาสนาไว้ให้ยืนยาวสืบต่อไป

โครงสร้างหนังสือ

หนังสือเรื่องการสร้างสรรค์ปัญญา เพื่อการพัฒนาอนาคตของมนุษยชาติ โครงสร้างของหนังสือมีเนื้อหาทั้งหมด 76 หน้า แบ่งเนื้อหาออกเป็น 3 ส่วน คือ **ส่วนที่หนึ่ง** เป็นการเกริ่นนำและกล่าวถึงภาพรวมของการสร้างสรรค์ปัญญา เพื่ออนาคตของมนุษยชาติ มีเนื้อหาไม่ยาวนัก **ส่วนที่สอง** เป็นการตั้งข้อสังเกตเกี่ยวกับฐานที่จะสร้างสรรค์ปัญญาในส่วนนี้ก็ยังมีความยาวเท่าไร **ส่วนที่สาม** กล่าวถึงหลักการสร้างสรรค์ปัญญา

* ได้รับบทความ: 26 ม.ค. 2564; แก้ไขบทความ: 20 มี.ค. 2564; ตอรับตีพิมพ์: 30 เม.ย. 2564

ส่วนนี้จะเป็นการอธิบายถึงปัญญาในด้านต่างๆพร้อมเหตุปัจจัยแห่งการพัฒนาปัญญาแบบองค์รวม ส่วนนี้เป็นหัวใจสำคัญของหนังสือเล่มนี้เพราะมีเนื้อหาค่อนข้างจะยาวกว่าทุกส่วน

โครงสร้างเนื้อหา

โครงสร้างเนื้อหา การสร้างสรรค์ปัญญา เพื่อการพัฒนาอนาคตของมนุษยชาติ แบ่งออกเป็น 3 ส่วน ดังนี้ คือ

ในส่วนที่หนึ่ง ซึ่งเป็นส่วนนำผู้รจนาจะให้คำนิยามของคำว่า **อนาคตของมนุษยชาติ** หมายถึง อนาคตของมนุษย์ทั้งหมดไม่ใช่แค่อนาคตของสังคมใดสังคมหนึ่ง (พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), 2539) ซึ่งมีความคล้ายคลึงกับแนวคิดของ **ยูวาล โนอาห์ ฮารารี** ที่กล่าวว่าเดิมที่ความเป็นชาตินิยมค่อนข้างมีความสำคัญต่อมนุษยชาติ เพราะการเป็นชาตินิยมทำให้คนรักชาติ รักพื้นที่บ้านเกิดของตน ความเป็นชาตินิยมทำให้คนรู้จักกันในกลุ่มเดียวกันหรือสังคมเดียวกัน แต่ในอนาคตความเป็นชาตินิยมไม่เพียงพอแล้ว เราต้องคิดในระดับ Globalization หรือการที่เราต้องทำอะไรร่วมกันในระดับโลกทุกเรื่องจะต้องได้รับการพัฒนาไปร่วมกันในระดับโลก (สิทธิพงศ์ ศิริมาศเกษม, 2563) ประเด็นต่อมาคือข้อสังเกตที่ว่า ปัจจุบันโลกของเราอยู่ในแนวความคิดเก่าๆ ประเทศต่างๆ ยังมุ่งแข่งขันกันเพื่อความยิ่งใหญ่ของชาติตน เพื่อความได้เปรียบผู้อื่น จนกระทั่งบางทีก็คิดไปว่าจะครอบงำผู้อื่นด้วย ทั้งๆ ที่ความคิดนี้ได้ทำให้โลกมีปัญหาตลอดมา และเวลานี้เราก็คannot ข้ามพ้นแนวความคิดนี้ได้ (พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), 2539) ในประเด็นนี้โดยความหมายแล้วสอดคล้องกับแนวคิดของท่านพุทธทาสที่ว่า การเอา การเป็นนั้น เป็นเรื่องสมมติเป็นไปด้วยอำนาจของความไม่รู้ คือ อวิชชา เพราะความเป็นจริงแล้วคนเราจะเอาอะไร เป็นอะไรไม่ได้เลย เพราะเหตุว่าสรรพสิ่ง ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน แต่คนที่ไม่รู้เช่นนั้น ย่อมจะต้องมีความรู้สึกที่ว่า “เราเอา” “เรามี” “เราเป็น” ทำให้เกิดความทุกข์ขึ้นมา การเอา การเป็น ก็เป็นความอยากอย่างหนึ่ง คืออยากไม่ให้สิ่งที่ตนกำลังเอา กำลังเป็นอยู่นั้นสูญหายหลุดลอยไป ความทุกข์ในความอยากมี อยากเป็นนี้เกิดจาก ตัณหา ซึ่งมีอยู่ในจิตใจของมนุษยชาติทำให้เกิดความคิดอยากครอบงำสิ่งอื่นด้วยอำนาจของมัน (กรมการศาสนา กระทรวงวัฒนธรรม, 2552)

ในทัศนะของผู้ศึกษาเห็นว่าทัศนะของท่านทั้งสามไปในทิศทางเดียวกัน ที่เป็นเช่นคงเป็นเพราะนักปราชญ์ทั้งหลายเป็นผู้มีแนวคิดก้าวหน้า ขอบมองความจริงในอนาคตของมนุษยชาติ มองเห็นความสำคัญที่จะมีปฏิสัมพันธ์ต่อกันทั่วโลก เพราะเทคโนโลยีเป็นเครื่องมือที่จะนำพาให้มนุษยชาติต้องสื่อสารกันในด้านต่างๆ คนเราจะไม่สามารถอยู่ได้คนเดียว หรือเพียงกลุ่มเดียวอีกต่อไป ทุกอย่างต้องเป็นเรื่องของคนทั้งโลกที่จะต้องรับรู้ร่วมกัน ส่วนในประเด็นการแข่งขันกันเพื่อความยิ่งใหญ่ก็น่าจะเป็นเรื่องธรรมชาติของมนุษย์ผู้ที่ยังเป็นปุถุชน กล่าวคือยังตกอยู่ภายใต้อำนาจแห่งกิเลสตัณหาเป็นเรื่องราวที่จะทำให้หมดได้ แต่ก็สามารถที่จะทำให้เบาบางลงได้โดยการปฏิบัติตามคำสอนของพระพุทธศาสนา คือ ต้องตระหนักในกฎสามัญลักษณ์ที่ว่าไม่มีใครจะครอบงำสิ่งต่างๆ ได้ตลอดไปยกเว้นธรรมชาติเท่านั้น

ในส่วนที่สองนี้เป็นการตั้งข้อสังเกต เกี่ยวกับฐานที่จะสร้างสรรค์ปัญญาซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

สังคมไทย ฐานเดิม และทิศทางในการสร้างปัญญา: ผู้รจนาได้กล่าวว่าการสร้างปัญญาตามหลักพระพุทธศาสนาจะต้องฝึกให้รู้จักคิด รู้จักพิจารณา เรียกว่า โยนิโสมนสิการ คือ การรู้จักคิด คิดเป็น คิดอย่างเป็นเหตุเป็นผล คิดในทางที่จะเข้าถึงความจริงของสิ่งทั้งหลาย คิดในทางที่ทำให้รู้จักใช้สิ่งทั้งหลายให้เป็นประโยชน์ แต่สังคมไทยจะไม่ส่งเสริมให้เด็กได้ใช้ความคิดแบบโยนิโสมนสิการนี้มากนักส่วนใหญ่มักจะได้รับการชี้นำจากพ่อแม่หรือผู้ใหญ่ซึ่งไม่เป็นการส่งเสริมให้เกิดการกระตุ้นทางปัญญามากนัก (พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), 2539:5-8) ในประเด็นนี้มีนักการศึกษากล่าวว่ากระบวนการทางวิทยาศาสตร์ มี 5 ขั้นตอน ได้แก่ 1) กำหนดขอบเขตปัญหาอย่างชัดเจน 2) เก็บรวบรวมข้อมูลหรือข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับปัญหานั้น 3) ตั้งสมมุติฐานการแก้ปัญหา หรือคาดคะเนความน่าจะเป็น 4) ตรวจสอบสมมุติฐาน และ 5) ให้ข้อสรุป ถือว่าเป็นวิถีทางแห่งการสร้างสติปัญญาอีกวิธีหนึ่ง เพราะเป็นการคิดแก้ปัญหาอย่างมีระเบียบแบบแผน หากเด็กได้รับประสบการณ์การเรียนรู้ตามกระบวนการเรียนทางวิทยาศาสตร์อย่างสม่ำเสมอทั้งอยู่ที่บ้านและโรงเรียน จะเป็น การปลูกฝังให้เป็นผู้รู้จักใช้ความคิดพิจารณาไตร่ตรองอย่างมีเหตุผล รู้จักแสวงหาความรู้เสมอ ซึ่งตรงกับคำว่า โยนิโสมนสิการในทางพระพุทธศาสนา (ดวงเดือน อ่อนน้อม, 2538)

ในทัศนะของผู้ศึกษาเห็นว่าทั้งสองท่านมีการนำเสนอแนวทางที่ต่างกันประเด็นนี้คงเป็นเพราะท่านพระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) นำเสนอในรูปแบบหลักธรรมสำหรับสร้างปัญญาคือโยนิโสมนสิการ ด้านดวงเดือน อ่อนน้อม (2538) เสนอแนวทางการสร้างปัญญาในรูปแบบทางวิทยาศาสตร์ แต่โดยความหมายแล้วกลับสอดคล้องกันไปในทิศทางเดียวกัน กล่าวคือการสร้างปัญญาให้แก่เด็กต้องอาศัยโยนิโสมนสิการ คือการเปิดโอกาสให้เด็กได้ใช้ความคิดพิจารณาถึงเหตุผลให้ได้คำตอบอย่างชัดเจน ซึ่งในระบบการศึกษาปัจจุบันก็คือการ กระตุ้นความคิดโดยใช้วิธีการทางวิทยาศาสตร์ ซึ่งมีกระบวนการห้าขั้นตอนตามลำดับ ทั้งนี้กระบวนการเหล่านี้ จะประสบผลสำเร็จเกิดปัญญาได้ต้องอาศัยการฝึกบ่อยๆ ฝึกตลอดเวลา ฝึกทุกที่ไม่ว่าจะอยู่ที่บ้านหรืออยู่ที่โรงเรียน พ่อแม่ ครู หรือผู้ใหญ่ไม่ควรไปชี้นำความคิดของเด็ก ควรเป็นผู้ส่งเสริมให้เด็กได้ใช้กระบวนการสร้างปัญญาด้วยตัวเอง

ข่าวสาร ช่วยเสริมปัญญา หรือจะใช้ล่อเหยื่อ: ผู้รจนาได้ชี้ว่าการรับข้อมูลข่าวสารมากไม่ว่าจะทำให้คนมีสติปัญญา หากไม่รู้จักรับและใช้ข้อมูลนั้น ซึ่งในปัจจุบันมีคนจำนวนไม่น้อยที่ตกเป็นเหยื่อของข่าวสาร ข้อมูล เพราะเพียงแค่อ่านตามทันแต่ไม่รู้เท่าทันข้อมูลที่แท้จริง ถ้าเราไม่สามารถทำให้คนพัฒนาสติปัญญาอย่างถูกต้องให้สามารถเข้าถึงข้อมูลอย่างแท้จริง และสามารถถือเอาประโยชน์จากข่าวสารข้อมูลได้ก็จะเป็นโทษอย่างมาก ข่าวสารข้อมูลจึงเป็นเครื่องมือสำหรับลวงหลอกให้คนตกเป็นเหยื่อ (พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), 2539) ซึ่งสอดคล้องกับพระพรหมบัณฑิตที่ได้แสดงความเห็นเรื่องการรับข้อมูลข่าวสารไว้อย่างน่าสนใจว่า “สัญญาวิปลาสเป็นจุดเริ่มต้น เมื่อรับรู้คลาดเคลื่อน ความคิดก็คลาดเคลื่อนและในที่สุดที่คนก็บิดเบือน เพราะฉะนั้นต้องเริ่มต้นที่สัญญา คือการรับรู้ว่าจะจะเป็นเฟคนิวส์ ต้องเช็คต้องตรวจสอบให้หมด การบิดเบือน

การปล่อยข่าวเหมือนฤๅษีแปลงสารต้องระมัดระวัง เพราะผู้แปลงสารมีเป้าหมายที่ซ่อนเร้นปล่อยข่าวลือเพื่อหวังผลทางการเมืองบ้างหวังผลทางเศรษฐกิจบ้าง ยิ่งในสมัยนี้เป็นยุคข้อมูลข่าวสาร ฉะนั้นเราต้องฟังหูไว้หู ต้องระมัดระวังในการบริโภคข้อมูลข่าวสาร อย่าเชื่อข่าวโพรปากันด้า (propaganda) โฆษณาชวนเชื่อ ต้องตรวจสอบให้ดี (พระพรหมบัณฑิต (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), 2563)

ในทัศนะของผู้ศึกษาเห็นว่าแนวคิดของทั้งสองท่านมีความคล้ายกันและถูกต้องตามความเป็นจริง ท่านทั้งสองมองว่ายุคโลกาภิวัตน์ เป็นยุคเทคโนโลยี การสื่อสารมีความเร็ว ผู้คนทั่วโลกสามารถเข้าถึงข่าวสารข้อมูลได้อย่างง่ายดายเหมือนกันหมด ซึ่งข้อมูลเหล่านั้นมีทั้งข่าวจริงและข่าวเท็จ ฉะนั้นเพื่อไม่ให้ตกเป็นทาสของข้อมูลอันเป็นเท็จพึงตั้งสติใช้ปัญญาพิจารณาให้ถี่ถ้วนตัดสินใจในเชื่อ บางที่เราอาจต้องใช้หลักกาลามสูตรมาประยุกต์ในการรับข้อมูลข่าวสารในยุคปัจจุบันก็ได้ เพราะเมื่อพิจารณาถี่ถ้วนแล้วข่าวสารนั้นก็จะเป็นตัวเสริมปัญญา แต่ถ้าขาดพิจารณาข่าวสารนั้นอาจจะเป็นพิษกับผู้รับก็ได้

มนุษย์ เพื่อเป็นทรัพยากรที่ดี หรือเพื่อมีชีวิตที่สมบูรณ์: ผู้รจนานำเสนอให้นิยามความหมายของคำว่า **มนุษย์** ไว้สองอย่างกล่าวคือ มนุษย์ในฐานะที่เป็นทรัพยากร ซึ่งเป็นเครื่องมือหรือเป็นทุนที่จะใช้สนองวัตถุประสงค์อย่างใดอย่างหนึ่ง และมนุษย์ในฐานะที่เป็นคนเพื่อตัวของเขาเองด้วย ซึ่งเป็นชีวิตที่มีคุณค่า มีความหมายในตัวเองและพร้อมที่จะพัฒนาทั้งกายภาพและจิตภาพ (พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), 2539) ในขณะที่มาสโลว์ (Maslow) ได้ให้นิยามว่า มนุษย์เป็นสัตว์ที่มีความต้องการ (Wanting animal) ซึ่งความต้องการจะเติบโตไปเรื่อยๆ เพราะมนุษย์มีศักยภาพมากจนไม่สามารถประมาณหรืออธิบายได้และความต้องการนั้นยากที่จะสมบูรณ์หรือสิ้นสุดลงได้ (Abraham H. Maslow, 1970) ซึ่งเป็นมุมมองที่สอดคล้องกับคำกล่าวที่ว่า มนุษย์ที่สมบูรณ์ควรมีทั้งความรู้ในทางโลก คือความรู้ในการประกอบอาชีพ ซึ่งได้จากวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี และความรู้ในทางธรรม คือวิทยาศาสตร์บริสุทธิ์ (พระราชมุนี (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), 2540)

ในทัศนะของผู้ศึกษาเห็นว่าทั้งสามท่านได้กล่าวถึงมนุษย์โดยมีความเห็นไปในทิศทางเดียวกันว่ามนุษย์เป็นสิ่งที่อัศจรรย์เพราะมีสมองที่สามารถรับการฝึกได้ แม้ว่าโดยธรรมชาติแล้วจะมีความต้องการที่ไม่สิ้นสุดก็ตาม แต่เมื่อมนุษย์ที่ได้รับการฝึกดีแล้วย่อมเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ มีประโยชน์ทั้งแก่ตนเองและแก่ผู้อื่น เป็นทรัพยากรที่มีคุณค่าของโลก แต่ถ้าไม่ได้รับการฝึกหรือฝึกไม่ครบถ้วนทั้งฝ่ายโลกและฝ่ายธรรมะก็จะกลายเป็นบุคคลที่ไม่สมบูรณ์ กล่าวคือมีปัญหาไม่สมบูรณ์

ส่วนที่สามเป็นการกล่าวถึงหลักการสร้างสรรค์ปัญญา

ยอดคุณสมบัติของสัตว์ผู้ต้องศึกษา คือปัญญา: ผู้รจนากล่าวว่ามนุษย์มีลักษณะพิเศษ คือฝึกได้และฝึกตัวเองได้ด้วย จึงมีคำกล่าวว่า มนุษย์เป็นสัตว์ประเสริฐด้วยการฝึก แต่ถ้าไม่ฝึกแล้วหาประเสริฐไม่ การฝึกคือการทำให้พัฒนาขึ้นด้วยสติปัญญา เมื่อฝึกดีแล้วจะทำให้การดำเนินชีวิตดียิ่งขึ้น เพราะฉะนั้นชีวิตของมนุษย์จะเป็นชีวิตที่ดีต้องมีการศึกษา ฝึกฝน พัฒนาตลอดเวลา ต้องเป็นชีวิตแห่งการศึกษา ชีวิตประเสริฐเกิดจากการศึกษา คือการฝึกฝน พัฒนาตามหลักไตรสิกขา (พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), 2539) ท่านพุทธทาส

ภิกขุได้อธิบายว่า การศึกษาในภาษาไทยหมายถึงการศึกษาเล่าเรียน ซึ่งตรงกับคำว่า สิกขา ในพระพุทธานุสาสนี หมายถึง การปฏิบัติ การสันทกาส คือผลที่เกิดจากการฝึกปฏิบัติตามสิกขา การปฏิบัติอย่างนั้นก็เพื่อรอดจากสิ่งอันไม่พึงปรารถนา คือสิ่งที่นำมาซึ่งความทุกข์ สิ่งเหล่านี้แก้ไขได้ด้วยการศึกษา หรือ สิกขา (พุทธทาส ภิกขุ (เงื่อม อินทปญโญ), 2549)

ในทัศนะของผู้ศึกษาเห็นว่าท่านผู้รู้ทั้งสองได้แสดงทัศนะเกี่ยวกับการพัฒนาปัญญาของมนุษย์ได้สอดคล้องกัน ตรงที่ว่ามนุษย์จะมีปัญญาสมบูรณ์ได้ต้องได้รับการศึกษา หรือ สิกขา ท่านทั้งสองคนนั้นได้มองว่า การศึกษาเป็นเครื่องมือใช้ฝึกหัดพัฒนามนุษย์ได้ดีที่สุด เพราะว่ามันมนุษย์เมื่อได้รับการฝึกแล้วจะเป็นผู้ประเสริฐ ประเสริฐทั้งในระดับโลกียวิสัย คือ ฐานะทางหน้าที่ รับผิดชอบต่อหน้าที่ของตนเอง รู้จักแยกแยะสิ่งถูกผิด ชั่ว ดี ได้ และประเสริฐในระดับโลกุตระวิสัย คือเป็นผู้สันทกาสอาสวะทั้งปวงเป็นพระอริยะบุคคล ทั้งนี้ความประเสริฐดังกล่าวจะเกิดได้ก็เพราะ สิกขา หรือการศึกษาอย่างต่อเนื่องจนเกิดปัญญารู้เห็นเข้าใจในสภาวะตามความเป็นจริง

สัตว์ผู้ต้องศึกษาพ้นจากชีวิตที่เสี่ยงภัยมุ่งสู่อิสรภาพด้วยปัญญา: ผู้รจนานี้ได้กล่าวว่าความโปร่งโล่งสบาย หลุดพ้นเป็นอิสระ คืออิสรภาพ ซึ่งมี อิสรภาพทางร่างกายที่ไม่ตกอยู่ใต้อำนาจครอบงำของสิ่งแวดล้อม อิสรภาพทางสังคม มีความสัมพันธ์ที่ดี ไม่กดขี่เบียดเบียนกัน อิสรภาพทางใจ สงบสุข มีความพึงพอใจ อิสรภาพทางปัญญาไม่ถูกครอบงำด้วยกิเลส ตัณหาและอคติ อิสรภาพเหล่านี้เกิดได้เพราะปัญญา (พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), 2539) ในขณะที่พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) (2553) ได้ให้ทัศนะว่า คำว่า ปัญญา หมายถึง “รอบรู้ รู้ทั่ว ฉลาด เกิดจากการเรียนและการคิด” ปัญญาที่แปลว่า “รู้รอบ” หมายถึงความรอบรู้ อย่างเป็นระบบชนิดที่มองเห็นความสัมพันธ์เชื่อมโยงของสรรพสิ่ง หรือความรอบรู้ในปฏิจจสมุปบาท คือมองเห็นสรรพสิ่งเชื่อมโยงเป็นหนึ่งเดียวแบบองค์รวม เมื่อมีปัญญาแล้วจะไม่ตกอยู่ในอำนาจของโลกธรรมทั้งหลาย

ผู้ศึกษาเห็นว่าในทัศนะของทั้งสองท่านได้ให้ความสำคัญกับปัญญาที่เกิดจากการเรียนและการคิดจนเข้าใจ ที่เป็นเช่นนั้นเพราะว่าท่านมองในความเชื่อมโยงสัมพันธ์กันของสรรพสิ่ง ซึ่งจะสามารถแยกแยะเหตุและผลของปัญหาและกำหนดวิธีแก้ปัญหามาได้ตรงประเด็นจนสามารถก้าวข้ามจากปัญหาทั้งปวงได้เข้าสู่ความเป็นอิสรภาพคือไม่ตกอยู่ภายใต้การครอบงำของกิเลสทั้งปวง

ปัญญาต้องพัฒนาพร้อมปัจจัยร่วมในระบบองค์รวม: ผู้รจนามองชีวิตของมนุษย์เป็นระบบแห่งองค์รวมของส่วนประกอบมากมาย ซึ่งแต่ละส่วนต่างมีความสัมพันธ์กัน ในชีวิตจริงจะแยกออกเป็นด้านๆ โดยความเป็นอยู่ คือ ด้านพฤติกรรม ที่ ด้านจิตใจ และด้านปัญญา ซึ่งอิงอาศัยกัน การพัฒนาปัญญานั้นจะต้องพัฒนาในระบบองค์รวมทั้งสามด้านให้เกื้อกูลกัน เรียกว่า ศีล สมาธิ ปัญญา (พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), 2539) ในขณะที่ ดิช นัท ฮันท์ (2545) ได้อธิบายถึงสรรพสิ่งทั้งหลายในโลกนี้ล้วนมีความเกี่ยวข้องและสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน ไม่มีสิ่งใดที่อยู่โดดเดี่ยวโดยไม่เกี่ยวข้องสัมพันธ์กับสิ่งอื่นเป็น “อิทัปปัจจตา” ซึ่งเป็นเสมือนแกนกลางของความเข้าใจที่ก่อให้เกิดปัญญาเห็นแจ้งในความไม่แบ่งแยก คือการมองอย่างลึกซึ้งเพื่อให้เห็นความเกี่ยวข้อง

สัมพันธ์ระหว่างกัน ดังนั้นเราจึงไม่ควรแบ่งแยกกันด้วยความต่างที่เห็นด้วยปัจจัยภายนอก และเราควรต้องรับผิดชอบต่อทุกสิ่งที่เกิดขึ้นรอบตัวเราเพราะเราต่างมีความเกี่ยวข้องกันไม่มากนักน้อย

ในทัศนะของผู้ศึกษาเห็นว่าทั้งสองท่านกล่าวได้สอดคล้องกันด้วยว่าสรรพสัตว์มีความเกี่ยวเนื่องกันเป็นระบบปฏิบัติสมบูรณ์ภาพ แม้แต่ชีวิตหนึ่งยังต้องมียอดประกอบหลายอย่างที่ทำสัมพันธ์กัน ที่ท่านทั้งสองมองอย่างนี้คงเป็นเพราะว่าท่านสองมองว่าการที่จะพัฒนาปัญญาให้สมบูรณ์ได้นั้นจะต้องดำเนินการพัฒนาไปพร้อมกันทุกด้าน ทั้งทางกาย ทางจิตใจและทางสติปัญญา โดยใช้ระบบการศึกษา หรือ ศึกษาเป็นเครื่องมือในการพัฒนา

ปัญญา ทั้งเข้าถึงธรรมชาติ ทั้งสามารถจัดสรรสังคมจึงจะสมบูรณ์ด้วยความหมาย: ผู้รจนานี้ได้กล่าวถึงปัญญาสองชั้น ชั้นที่หนึ่งคือ ปัญญารู้หลักความจริง ได้แก่วิทยาศาสตร์ของธรรมชาติ (ธรรมะ) ชั้นที่สองคือ ปัญญาที่นำความจริงนั้นมาจัดตั้งเป็นระบบสังคม (วินัย) ทั้งนี้ผู้เข้าถึงธรรมหรือความจริงนั้นย่อมรู้ถึงเหตุผลตามสมมติของวินัย จึงมีความรับผิดชอบต่อปัญหาที่เกิดขึ้นในสังคมสูง ทั้งปัญหาธรรมชาติและปัญหาสิ่งแวดล้อม และปัญหาบุคคลด้วย ผู้รจนานี้ยังได้เสนอว่ามนุษย์จะพ้นจากปัญหาเหล่านั้นได้ด้วยการใช้ปัญญาเพื่อประสานประโยชน์และการอยู่ร่วมกันด้วยดีระหว่างสามองค์ประกอบ (พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), 2539) สอดคล้องกับทัศนะของพระธรรมโกศาจารย์ที่แสดงไว้ว่า พระปัญญาคุณของพระพุทธเจ้าเป็นปัญญาหยั่งรู้ปัจจุสมุปบาทมองเห็นสรรพสิ่งเชื่อมโยงถึงกัน เห็นปัญหาและความทุกข์ของมนุษย์จนเกิดกรุณาคุณต่อสรรพสัตว์ จึงออกเทศน์สั่งสอนเป็นเวลา 45 ปี ทั้งนี้ผู้มีปัญญาเข้าถึงธรรมย่อมรู้จักเอาใจเขามาใส่ใจเรา ความกรุณาที่มีต่อผู้อื่นย่อมทำให้ผู้มีปัญญาในทางโลกเป็นคนมีน้ำใจรู้จักการเสียสละเพื่อสังคมและประเทศชาติ ไม่เป็นคนเห็นแก่ตัวที่คิดแต่จะเอาตัวรอดฝ่ายเดียว (พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), 2553) ในขณะที่เกสัชกรสุรพล ไกรสรารุณี (2557) ได้แสดงทัศนะว่า สรรพสิ่งในธรรมชาติ ล้วนมีการดำรงอยู่และเปลี่ยนแปลงไปตามกฎของธรรมชาติ ดังนั้นการจะดำเนินการในเรื่องใดๆ ที่เกี่ยวข้องกับธรรมชาติ จึงถูกบังคับให้ต้องแสวงหาความรู้ หรือปัญญาที่เกี่ยวข้องกับเรื่องนั้นๆ เสียก่อน แล้วจึงค่อยกระทำหรือดำเนินการไปตามกฎธรรมชาติที่ควบคุมอยู่ ก็จะทำให้ได้รับผลสำเร็จทั้งด้านบุคคล สังคม และธรรมชาติ

ทัศนะของผู้ศึกษาเห็นว่า แนวคิดของท่านผู้รู้ทั้งสามเป็นไปในแนวทางเดียวกัน ทุกท่านจะแสดงให้เห็นว่าผู้มีปัญญาเข้าถึงสภาวะธรรมที่แท้จริงแล้ว จะมีความรับผิดชอบต่อกฎธรรมชาติและเกสัชกรสุรพล ไกรสรารุณี (2557) ได้แสดงทัศนะว่า สรรพสิ่งในธรรมชาติ ล้วนมีการดำรงอยู่และเปลี่ยนแปลงไปตามกฎของธรรมชาติ ดังนั้นการจะดำเนินการในเรื่องใดๆ ที่เกี่ยวข้องกับธรรมชาติ จึงถูกบังคับให้ต้องแสวงหาความรู้ หรือปัญญาที่เกี่ยวข้องกับเรื่องนั้นๆ เสียก่อน แล้วจึงค่อยกระทำหรือดำเนินการไปตามกฎธรรมชาติที่ควบคุมอยู่ ก็จะทำให้ได้รับผลสำเร็จทั้งด้านบุคคล สังคม และธรรมชาติ

พันธกิจแห่งความเจริญและความเสื่อมได้เพราะปัญญา: ผู้รจนานี้ได้กล่าวถึงธรรมชาติของมนุษย์ที่ยังมีกิเลส เมื่อทุกข์บีบคั้นหรือภัยคุกคาม ก็จะลุกขึ้นดิ้นรนขวนขวาย แต่พอมีความสุขสบายก็จะปล่อยตัวเสวยความสุข เมื่อใดมีทุกข์เดือดร้อนขึ้นมาอีกก็ลุกขึ้นมาดิ้นรนใหม่ เป็นวิสัยของมนุษย์ปุถุชนที่ยังไม่ได้รับการ

ฝึกอบรม จะต้องตกอยู่ใต้อำนาจของความเสื่อมและความเจริญแบบนี้ แต่ถ้ามีสติตื่นตัวทันต่อเหตุการณ์ ใช้ปัญญาพิจารณาตรวจสอบเหตุปัจจัยอยู่เสมอ ก็สามารถสร้างสรรค์เหตุปัจจัยแห่งความเจริญ และป้องกันเหตุปัจจัยแห่งความเสื่อมได้ ทำให้ไม่มีความเสื่อมมีแต่ความเจริญเสมอ มีชีวิตอยู่ด้วยสติปัญญา ซึ่งเป็นวิธีการพัฒนาความสุขและพัฒนาความสามารถที่จะมีความสุข โดยการพัฒนาคนให้มีปัญญาที่จะมีความสุข ทำให้มนุษย์มีชีวิตที่มีประสิทธิภาพพร้อมกับการมีความสุข (พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), 2539: 45-63) ทั้งนี้มีความคล้ายกันกับทัศนะของสุรพล ไกรสรารุช (2557) ที่ว่า มนุษย์ต้องมีปัญญารับรู้หรือเผชิญกับสิ่งต่างๆ อย่างถูกต้อง กล่าวคือ ให้เป็นท่าทีแห่งการ “เรียนรู้” ซึ่งท่าทีที่ถูกต้องนี้จะทำให้บุคคลพ้นจากความเสื่อม และยังได้รับประสบการณ์หรือปัญญาจากสิ่งสัมผัสรับรู้เพิ่มพูนยิ่งขึ้นตลอดเวลา ปัญญารู้ความเป็นมา-เป็นไปตลอดจนรู้ถึงเหตุปัจจัยที่เป็นเงื่อนไขในความเสื่อมหรือความเจริญของสิ่งต่าง ๆ ซึ่งจะทำให้บุคคลสามารถสร้างสรรค์ และแก้ปัญหาต่างๆ ที่เนื่องด้วยสิ่งนั้นๆ ได้

ในทัศนะของผู้ศึกษาเห็นว่าทั้งสองท่านได้แสดงความเห็นไปในทิศทางเดียวกันว่าปัญญาสามารถทำให้คนรู้เท่าทันความจริงและเงื่อนไขแห่งการเปลี่ยนแปลงของสิ่งต่างๆ พร้อมกันนี้ผู้ใช้ปัญญาในการดำเนินชีวิตยังสามารถกำหนดวิธีแก้ไขปัญหาล่วงหน้าเมื่อมีปัญหาเกิดขึ้นจึงไม่เป็นที่ทุกข์ การที่ทั้งสองท่านมองอย่างนี้น่าจะเป็นเพราะว่า ท่านทั้งสองให้น่าหนักไปที่การแก้ปัญหาจะขึ้นอยู่กับสถานการณ์ ๆ จะเป็นตัวพัฒนาปัญญาคือการคิดกระบวนการแก้ปัญหาให้ผ่านไปอย่างมีความสุข เรียกว่าเป็นผู้ดำรงอยู่ด้วยปัญญา ทั้งนี้การฝึกฝนหรือพัฒนาเพื่อให้เกิดปัญญาประเภทนี้ ต้องมีสติตามระลึกและพิจารณาไตร่ตรองในสิ่งหรือเรื่องที่จิตรับรู้ด้วยจิตที่เป็นสมาธิ จนรู้เรื่องราวความเป็นมาเป็นไปตลอดจนรู้ถึงเหตุปัจจัยที่เป็นเงื่อนไข ก็จะทำให้เกิด “ปัญญา” รู้เท่าทันความเป็นจริงของสิ่งนั้นหรือเรื่องนั้นๆ จึงเป็นผู้อยู่เหนือความเสื่อมและความเจริญเพราะปัญญา

การพัฒนาปัญญาให้สมบูรณ์: ผู้รจนากล่าวถึงกระบวนการพัฒนาปัญญาที่สมบูรณ์โดยกล่าวว่า **มิจฉาทิฎฐิ** มีบทบาทสำคัญในกระบวนการพัฒนาปัญญา ซึ่งมักเกิดขึ้นในระหว่างที่เรากำลังแสวงหาปัญญา แต่พอเกิดขึ้นแล้วกลับเป็นอันตราย ทั้งกันตัวเองและทำร้ายผู้อื่น ฉะนั้นจึงมีปัญหาว่าทำอย่างไรจะไม่ตกอยู่ใต้อิทธิพลของมิจฉาทิฎฐิ และเพิ่ม**สัมมาทิฎฐิ** กล่าวคือให้ถือหลักการที่จะช่วยให้วางใจ วางท่าทีปฏิบัติต่อสิ่งทั้งหลายอย่างถูกต้อง เพื่อเป็นฐานให้เกิดช่องทางที่จะพัฒนาชีวิตต่อไป ซึ่งปัจจัยแห่งสัมมาทิฎฐิมีสองอย่าง ได้แก่ ปัจจัยภายใน คือ โยนิโสมนสิการ การรู้จักคิดรู้จักพิจารณาด้วยตนเอง และปัจจัยภายนอก คือ บุรโตโฆสะ ฟังเสียงจากกัลยาณมิตร เราจะได้ก้าวหน้าในปัญญา และต้องเป็นปัญญาแท้ที่เข้าถึงสัจธรรมที่ทำให้มนุษย์รู้ความจริงของสรรพสิ่ง รวมทั้งรู้เข้าใจตัวเองและรู้เข้าใจเพื่อนมนุษย์ด้วย จนกระทั่งทำให้เกิดสภาพจิตขึ้นมาอย่างหนึ่งเรียกว่า กรุณา ปรารภนาที่จะช่วยแก้ไขปัญหาบำบัดความทุกข์ จึงกล่าวได้ว่า ปัญญาที่แท้จะคู่กับกรุณา ในขณะเดียวกันการสร้างปัญญานั้นต้องอาศัย ฉันทะ ได้แก่ความต้องการที่ถูกต้องเป็นฝ่ายกุศล หมายถึง ความใฝ่รู้ใฝ่สร้างสรรค์ หรือใฝ่ธรรม ต้องการความจริง ความถูกต้องดีงาม เรียกเต็มว่า ธรรมฉันทะ ซึ่งเมื่อถึงจุดหนึ่งก็จะเป็นธรรมาธิปไตย คือการถือธรรมเป็นใหญ่ ได้แก่ถือความดีงาม ความถูกต้อง ความจริงเป็นใหญ่ การถือ

อย่างนี้จะสยบอรรถาได้ เป็นการพัฒนาปัญญาให้เจริญขึ้นได้อย่างสมบูรณ์ (พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), 2539) สอดคล้องกับพระภิกษุภิกขุ (2547) ได้กล่าวไว้ว่า ความเข้าใจผิดอันเป็นมิจฉาทิฐินั้นมีโทษร้ายแรงต่อตนเองและผู้อื่น ตลอดจนสังคมโลกจะนับประมาณ ส่วนสัมมาทิฐิเมื่อเข้าไปอยู่ในใจของบุคคลจนหยั่งรากลึกลงไปอย่างมั่นคงแล้ว ก็จะกลายเป็นอุดมการณ์ หลักการ ทศนคติ ทฤษฎีชีวิตประจำใจบุคคล เป็นเหตุให้บุคคลนั้นคิดถูก พูดถูก ทำถูก ประกอบอาชีพถูก ทำหน้าที่ด้วยความสุจริตโปร่งใส ไม่ผิดทำนองครองธรรม เป็นเหตุเกิดแห่งปัญญาที่สมบูรณ์ ในขณะที่พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) (2553) ก็ได้กล่าวว่า คนดีมีคุณภาพคือทั้งเก่งและดีต้องมีปัญญาและกรุณาคู่กัน ปัญญาทำให้เป็นคนเก่ง กรุณาทำให้เป็นคนดีมนุษย์ต้องเป็นทั้งคนเก่งและคนดี ฉะนั้นจึงต้องมีทั้งปัญญาและกรุณาคู่กัน เพราะคนมีคุณภาพไม่ได้ขึ้นอยู่กับความรู้ความสามารถอย่างเดียว แต่จะต้องมีน้ำใจกับคนอื่นรู้จักเอาใจเขามาใส่ใจเรา หรือไม่ก็ตั้งใจทำงานเสียสละเพื่อผู้อื่นและสังคมโดยจิตอาสาใช้ปัญญาช่วยเหลือสังคมส่วนรวมอย่างไม่หวังผลตอบแทนอื่นนอกจากความสุขที่เกิดขึ้นกับทุกคน ทั้งนี้ พระราชวรมุนี(พระราชวรมุนี (2540) ยังได้แสดงแนวคิดเกี่ยวกับกระบวนการศึกษาที่ทำให้เกิดปัญญาไว้ว่า การศึกษาเพื่อชีวิตมีขั้นตอนคือ รับฟังและจดจำข้อมูลที่ได้มาจากผู้อื่น แล้วคิดพิจารณาอย่างละเอียดถี่ถ้วนในข้อมูลที่ได้รับมานั้น จนเกิดเจตคติต่อข้อมูลนั้นสามารถแยกแยะออกได้ว่าดีหรือเลว ถ้าเห็นว่าดีก็มีฉันทะคือความพอใจที่จะทำตามแล้วอุทิศสหายพยายามจนเกิดทักษะและปัญญาต่อไป

ในทัศนะของผู้ศึกษาเห็นว่าทั้งสามท่านได้กล่าวถึงกระบวนการสร้างปัญญาให้สมบูรณ์ไว้สอดคล้องกัน โดยเริ่มจากทฤษฎีที่แปลว่าความเห็น แต่หมายเอาสัมมาทิฐิเพราะเป็นความเห็นถูก และฉันทะ ความพอใจในการศึกษาค้นคว้าเป็นเหตุให้เกิดปัญญา ที่ท่านทั้งสามมองอย่างนี้คงเป็นเพราะว่า ท่านมีความเชื่อว่ากระบวนการสร้างปัญญานี้เองทำให้คนฉลาดและเก่ง ในขณะที่ท่านทั้งสามยังมองอีกว่า ปัญญาอย่างเดียวยังไม่ทำให้คนเป็นคนดีได้ ปัญญาต้องคู่กับ กรุณา ความเห็นอกเห็นใจคนอื่น มีความเอื้อเฟื้อแบ่งปันในสิ่งที่ตนรู้ตนมีอยู่ เพื่อบำบัดทุกข์บำรุงสุขแก่เพื่อนมนุษย์ด้วยกันและแก่สังคมส่วนรวมด้วยความปรารถนาดีให้ทุกคนพบความสุขอย่างนี้ถึงจะเรียกว่าเป็นคนดีมีปัญญาที่สมบูรณ์

สรุปจุดเด่นและสิ่งที่ผู้ศึกษาอยากนำเสนอ

จุดเด่นของหนังสือเล่มนี้: ผู้แต่งได้ตั้งชื่อเรื่องไว้อย่างทันสมัยและน่าสนใจ ในส่วนเนื้อหาเป็นการบรรยายด้วยภาษาที่สละสลวยเข้าใจง่าย เรียบเรียงไปตามลำดับเหตุการณ์ ผู้ศึกษาสามารถจินตนาการเรื่องราวให้เห็นเป็นภาพในใจและทำความเข้าใจได้โดยง่าย แสดงถึงความเป็นอัจฉริยภาพในด้านความคิดที่ละเอียดครอบคลุมทุกมิติของสังคม ทั้งยังมีความสามารถในการจัดกระบวนการความคิดอย่างเป็นระบบ มีเทคนิคที่ชวนให้ผู้ศึกษาเกิดความสนใจติดตามไปจนจบ ทั้งหมดนี้ถือได้ว่าเป็นจุดเด่นของหนังสือเล่มนี้

สิ่งที่ผู้ศึกษาอยากนำเสนอของหนังสือเล่มนี้: แทบไม่มีเลย ในภาพบนหน้าปกก็สื่อความหมายและสื่อความเข้าใจได้ชัดเจนเป็นไปในทิศทางเดียวกันกับชื่อเรื่อง ส่วนทัศนะผู้ศึกษาแทบไม่มีความเห็นที่จะให้มี

การปรับปรุงเพิ่มเติมของหนังสือเล่มนี้อีกเลย เพราะหนังสือมีข้อดี เนื้อหาสาระดี มีประโยชน์ มีความสมบูรณ์ดีอยู่แล้ว จึงเป็นหนังสือที่มีคุณค่าและต้องศึกษาเป็นอย่างยิ่ง เพื่อให้บรรลุเป้าหมายในการดำเนินชีวิตอันสูงสุดของมวลมนุษยชาติต่อไป

องค์ความรู้ที่ได้รับ: ผลจากการศึกษาทำให้เข้าใจความหมายของปัญญาที่แท้จริง คือความรอบรู้ครบทุกด้าน กล่าวคือรู้ ธรรม ซึ่งเป็นตัวกฎธรรมชาติที่ไม่มีใครเปลี่ยนแปลงหรือฝืนได้ พร้อมทั้งสามารถนำสิ่งที่รู้นั้นมาเป็นเครื่องมือจัดระเบียบบุคคล หน่วยงาน องค์กร สังคมและประเทศได้ เครื่องมือนี้นักกล่าวเรียกว่า วินัยหรือกฎกติกาทางสังคม รวมถึงกฎหมายที่สร้างขึ้นด้วย ทั้งนี้ต้องมีกรุณา ความเห็นอกเห็นใจเป็นฐานเข้าประกอบด้วย ส่วนแนวทางการพัฒนาปัญญาที่สมบูรณ์ต้องพัฒนาพร้อมกันทั้งด้านร่างกาย ด้านจิตใจและด้านปัญญา โดยมีเครื่องมือที่ใช้ในการพัฒนา คือ การศึกษา ทั้งยังได้ทราบถึงคุณลักษณะของผู้ที่พัฒนาปัญญาสมบูรณ์แล้วจะเป็นผู้ที่มีความรับผิดชอบต่อสังคมสูง

เอกสารอ้างอิง

- กรมการศาสนา กระทรวงวัฒนธรรม. (2552). *คู่มือมนุษยของพุทธศาสนิกชน*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ชุมนุมสหกรณ์การเกษตรแห่งประเทศไทย จำกัด.
- ดวงเดือน อ่อนน้อม. (2538). *การสอนคณิตศาสตร์เพื่อการพัฒนาทักษะกระบวนการทางวิทยาศาสตร์*. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ดิช นัท ฮันท์. (2545). *สันติภาพทุกอย่างก้าว*. (พิมพ์ครั้งที่ 4). แปลโดย ประชา หุตานุวัตร และสุภาพร พงศ์พฤกษ์. กรุงเทพฯ: ศยาม.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต). (2539). *การสร้างสรรค์ปัญญาเพื่ออนาคตของมนุษยชาติ*. กรุงเทพฯ: อักษรสยามการพิมพ์.
- พระราชวรมนี (ประยูร ธมมจิตโต). (2540). *ก้าวสู่ศตวรรษใหม่ด้วยพุทธธรรมและเทคโนโลยี*. กรุงเทพฯ: มูลนิธิพุทธธรรม.
- _____. (2540). *ขอบฟ้าแห่งความรู้*. กรุงเทพฯ: มูลนิธิพุทธธรรม.
- พุทธทาส ภิกขุ (เงื่อม อินทปญโญ). (2549). *การศึกษาสมบูรณ์แบบ คือวงกลมที่คุ้มครองโลกถึงที่สุด*. กรุงเทพฯ: อุษาการพิมพ์.
- พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมมจิตโต). (2553). *ปัญญาต้องคู่กรุณาจึงจะพาชาติรอด*. กรุงเทพฯ: เชน ป รี้ น ตัง.
- พระภวนาวิริยคุณ (เผด็จ ทตตชีโว). (2547). *คัมภีร์ปฏิรูปมนุษย์*. ปทุมธานี: ชมรมพุทธศาสนสากล.
- พระพรหมบัณฑิต (ประยูร ธมมจิตโต). *ระวีงษ์เปลี่ยนแปลงสหายยุคดิจิทัล*. สืบค้นเมื่อ 15 ตุลาคม 2563. จาก. www.banmuang.co.th > news > education.

สิทธิพงศ์ ศิริมาศเกษม. *อนาคตของมวลมนุษยชาติ กับ ยูวาล โนอาห์ ฮารารี ผู้เขียน Sapien*. สืบค้นเมื่อ 15 ตุลาคม 2563. จาก. www.creativetalklive.com > the-future-of-humanity.

สุรพล ไกรสรารุฒิ. (2557). *ชีวิตติดปัญญา (Wisdom of Living)*. กรุงเทพฯ: ธรรมสถานจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

Abraham H. Maslow. (1970). *Motivation and Personality*. New York: Harper.